

УДК 159.9:37.015.3

Ольга Анатоліївна Гульбс,
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Ігор Валерійович Лантух,
доктор психологічних наук,
доцент кафедри економічної теорії та права,
Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-0891-2704
igor.lantukh@karazin.ua

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ СВІДОМОСТІ ТА САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВИКЛАДАЧА

У статті розглядається проблема дослідження розвитку свідомості особистості викладача закладів вищої освіти, оскільки свідомість є одним із фундаментальних понять у системі психологічних понять. Приділяється увага умовам функціонування і розвитку свідомості особистості викладача та відмічається, що свідомість є фундаментальним поняттям особистості викладача і має велике значення у розвитку його діяльності. Доведено, що самосвідомість особистості визначає рівень самоорганізації викладача, принципи його поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження.

Ключові слова: особистість викладача, свідомість, самосвідомість, теоретична структура свідомості, характеристика свідомості та самосвідомості особистості викладача, розвиток свідомості та самосвідомості особистості викладача.

Olga Gulbs,
PhD of Psychological,
Professor of Psychology chair,
Pavlo Tychna Uman State
Pedagogical University
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Igor Lantukh,
PhD of Psychological,
associate professor of Economic
Theory and Law,
V.N. Karazin Kharkiv
National University
ORCID: 0000-0002-0891-2704
igor.lantukh@karazin.ua

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF CONSCIOUSNESS AND SELF-CONSCIOUSNESS OF THE TEACHER'S PERSONALITY

The article considers the problem of studying the development of consciousness of a teacher of higher education institutions, because consciousness, in general, is not only fundamental but also a limiting concept in the system of psychological concepts. The process of development of consciousness of high school teachers who directly form the personality of future specialists as leaders of any society is clarified. The theoretical structure of consciousness is studied, which includes such components as cognitive, reflexive, value-semantic, orientational, which are in close interaction and give the individual a holistic reflection of objective reality and affect the socio-psychological level of its development. These components function in the mind as a whole. Therefore, the authors consider the content of the consciousness of the teacher's personality as a specific form of subjective reflection of objective reality, in which he is included and which affects his actions and states. The authors emphasize that in this aspect we should pay attention to such key functions of consciousness as reflective, generative (creative, creative), regulatory and evaluative, reflective, spiritual, and socio-cultural.

Attention is paid to self-consciousness as a special form of consciousness that reflects the level of development of consciousness. It is proved that self-awareness determines the level of self-organization of the individual, the principles of his behavioral self-regulation, self-construction, and self-affirmation. The authors determine the conditions for the functioning and development of teachers' consciousness and their self-consciousness. This is because the activities of higher education teachers have a high level of social significance, as society assigns him two important and interrelated tasks: preservation and enhancement of cultural heritage of society; socialization of the individual at the stage of its professional formation.

Keywords: *teacher's personality, consciousness, self-consciousness, the theoretical structure of consciousness, characteristics of teacher's consciousness and self-consciousness, development of teacher's consciousness and self-consciousness.*

Проблема дослідження свідомості є однією з центральних, а разом з тим дискусійних через свою складність, оскільки свідомість є одним із фундаментальних понять у системі психологічних понять. Упродовж тривалого часу вона залишається однією з актуальних і значущих у вирішенні філософських, психологічних, фізіологічних, соціологічних проблем осмислення специфіки, умов функціонування й можливостей розвитку. З огляду на сучасні знання в умовах сьогодення ця проблема набуває нового сенсу.

Існують різні авторські концепції свідомості, між тим поняття свідомості і до цих пір не має чіткого визначення й механізму розуміння. Воно важко піддається теоретизації та об'єктивізації, що породжує певні сумніви у можливості її наукового пізнання, зокрема, засобами психології. Саме це, на думку М. К. Мамардашвілі, зумовлює істотне зниження зусиль академічної психології, спрямованих на вивчення свідомості.

Поняття свідомості має різний зміст залежно від того галузевого тезауруса, до якого воно належить. У філософії свідомість трактується як граничне поняття філософії як такої [19]. В інших наукових галузях свідомість розглядається як форма відображення об'єктивної дійсності. Поняття свідомості при цьому є конгруєнтним до імпліцитної картини світу суб'єкта, з образом світу цього суб'єкта.

Ю. М. Швалб [23] при аналізі філософських підходів до розуміння дефініції свідомості зазначає, що воно близьке до визначення через ставлення до матерії у 3 площинах: у ставленні до суспільства (свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку), відносно мозку (вона є функціональною властивістю мозку) і відносно об'єкта (свідомість представляє собою ідеальне відображення дійсності), і стверджує, що свідомість є функцією власне не мозку, а людини, що взята в цілому, тобто в єдності її природної та соціальної сутностей.

У радянській психології одним із перших розгорнуту концепцію свідомості розробив Л. С. Виготський, який визнав свідомість як істинний предмет психології. Надалі він визначив структуру свідомості через значення та смисл, а також проблематику мислення та мовлення як центральну. Л.С. Виготський виокремив дві основні характеристики свідомості – цілісність і системність: «Свідомість розвивається як ціле, змінюючи з

кожним новим етапом свою внутрішню будову і зв'язок частин, а не як сума часткових змін, що відбуваються в розвитку кожної окремої функції» [8].

Вагомий внесок у вивчення проблеми свідомості здійснив О. М. Леонт'єв. Установивши соціальний генезис індивідуальної свідомості, науковець відзначав, що свідомість повинна бути осмислена не лише як знання, але і як ставлення, і як спрямованість. Дослідником свідомість визначається як специфічно людська форма суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, як картина світу, що відкриває суб'єкт, в яку включається він сам, його дії та стани [11].

Основні положення теорії свідомості було сформульовано С. Л. Рубінштейном. Дослідник звернув увагу на поєднання у свідомості двох її сторін – знання та переживання, вважаючи, що свідомість – це усвідомлення об'єкта, що знаходиться поза ним, який у процесі цього усвідомлення трансформується та виступає у вигляді відчуття, думки. Автор виділив три структурні елементи свідомості: пізнання, споглядання, дія. Свідомість для нього – це «не тільки відображення, але і ставлення, не тільки пізнання, але й оцінювання» [16, с. 150].

Намагаючись визначити природу людської свідомості, О. Р. Лурія розглядав її як вищу психічну функцію, яка дає людині можливість оперувати не тільки в наочному, а й у внутрішньому плані, глибше проникаючи до сутності речей та їхніх відношень, він також відзначав провідну роль мови у формуванні свідомості людини [13, с. 98].

На думку В. М. М'ясищева свідомість є вищим ступенем розвитку психіки і являє собою «єдність відображення людиною дійсності та її ставлення до цієї дійсності» [14, с. 129]. Б. Г. Анан'єв [3] вказував на зв'язок індивідуальної свідомості із суспільною. Б. Ф. Ломов [12] вважав, що свідомість формується, розвивається та виявляється у діяльності, яка є соціальною за своєю природою. Психічні явища виникають у процесі взаємодії суб'єкта з об'єктивним світом. Свідомість породжується й формується як психологічний механізм залучення індивідуального буття до життя суспільства й разом із тим суспільного буття до життя індивіда.

Нашу увагу привернули деякі зарубіжні концепції свідомості. Зокрема, К. Шнайдер пропонує своє, надто радикальне і багато в чому спірне, вирішення питання про специфіку свідомості [26]. Науковець вважає, що свідомість можна визначати у формах процесу сприйняття, оскільки він пов'язаний зі знанням людини про те, що вона сприймає. Враховуючи погляди Г. Лінке [25] щодо свідомості як функціональної сутності, С. Саймонтон висловлює парадоксальну думку, що свідомості як постійного феномена взагалі не існує, а існує кожного разу окремих досвід, певна трансформація дійсності, певний момент ситуації [27].

Своєрідним є розуміння свідомості К. Шнайдера та Р. Мей, які ототожнюють її зі знаннями. Під свідомістю, зазначають автори, «ми розуміємо знання про події або стимули оточуючого середовища, а також знання про когнітивні явища, такі як пам'ять, мислення і тілесні відчуття» [26]. Р. Стернберг визначає чотири положення, що характеризують свідомість: по-перше, це процес, по-друге, свідомість відзначається суб'єктивним усвідомленням ходу часу, по-третє, їй притаманна реальність, яку вона відображує, і, нарешті, свідомість пов'язана з мовою [28, с. 109].

Мета статті – з'ясувати процес розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача вищої школи, який безпосередньо формує особистісні якості майбутніх фахівців, як керманців будь-якого суспільства.

Для того, щоб наблизитися до розуміння того, що являє собою свідомість особистості як психологічний феномен, проаналізуємо деякі існуючі визначення свідомості, її функції. Згідно з визначенням психологічного словника, свідомість – це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, який властивий лише людині, як суспільно-

історичній істоті. Це свідчить про те, що свідомість є вищим етапом розвитку психіки, її властиві якості, що характерні для психічного відображення: активність, динамічність, сукупність чуттєвих та розумових образів, які безпосередньо виникають у суб'єкта в його «внутрішньому досвіді» та передбачають його практичну діяльність. Виділення у свідомості відображальної функції, внутрішніх переживань та можливостей розвитку самостереження дає особистості можливість пізнання інших психічних явищ, їх рефлексії та самого себе.

Важливими функціями свідомості вважаються інформаційна та орієнтувальне оцінювання явищ дійсності. Оцінювання означає підхід до дійсності з точки зору того, що потрібно людині. Ці якості свідомості сприяють формуванню регулятивно-управлінської функції свідомості, що дозволяє регулювати та управляти поведінкою людини, її діяльністю.

Аналізуючи структуру свідомості, Л. С. Виготський розділяв її системну і смислову будову. Під системною будовою свідомості вчений розумів складну сукупність взаємин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового ступеня людини. Одиницею аналізу смислової будови свідомості автором було запропоновано значення. Він розглядав значення як засіб усвідомлення. Значення розумілося як певний еквівалент операції, за допомогою якої людина мислить даний предмет. Принцип системності будови свідомості ґрунтується на розумінні свідомості як цілісного явища, окремі функції якого перебувають у численних зв'язках і стосунках. Вирішальну роль у формуванні системи дослідник відводив соціокультурним факторам, які представлені у вигляді знаково-значенневих систем [8].

Дослідження В. П. Зінченко [9] дозволило виділити п'ять функцій свідомості: відображальну, породжувальну (творчу, креативну), регулятивно-оцінну, рефлексивну й духовну. Важливою є рефлексивна здатність, наявність якої є основою для розвитку творчих здібностей, креативності, що особливо необхідні в наукових дослідженнях. Вивчення форм свідомості дозволило виділити дві її основні форми – індивідуальну та суспільну. Суспільна свідомість: політична, моральна, правосвідомість, національна, естетична, релігійна, професійна – допомагає людині усвідомлювати навколишній світ. Поряд з індивідуальною та суспільною свідомістю виділяються такі форми свідомості, як колективна, класова, національна свідомість. Ці терміни характеризують ті спільні риси, які властиві більшості людей, що належать до тієї чи іншої спільноти. О.М. Леонтьєв зазначав, що свідомість не можна розглядати як замкнене буття, свідомість завжди спрямована на який-небудь предмет [11].

В. П. Зінченко описує свідомість як цілісне формування, що містить два основні рівні: нижчий – буттєвий та верхній – рефлексивний. Рефлексивний рівень утворює значення і смисл. Буттєвий рівень – біодинамічна тканина живої дії та чуттєва тканина образу [9]. Ці поняття дослідник вводить для пояснення ефектів чутливості «живого руху» під час його реалізації. Взаємодія біодинамічної тканини дії та чуттєвої тканини образу, їхнє взаємопроникнення забезпечують взаємооборотність простору й часу, і суб'єкт стає здатним розв'язати «смислову задачу» [9]. Ця точка зору В. П. Зінченка є дуже важливою для нас, оскільки що дає можливість зрозуміти і те, як функціонує професійна свідомість.

Ф. Є. Василюк [6] доповнив модель структури свідомості О. М. Леонтьєва і залучив до неї предметний зміст образів та слова-знаки [11]. В. Ф. Петренко, досліджуючи індивідуальну свідомість подає її у вигляді багаторівневої системи, що містить як усвідомлювані компоненти, так і такі, що не усвідомлюються [15]. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий і трохи спрощений елемент для засвоєння.

Разом зі зростанням інтелектуальності буденної свідомості відбувається процес ускладнення наукової свідомості.

Розглядаючи характер системної організації наукового та буденного знань, необхідно вказати, що однією з найбільш важливих особливостей наукового знання є його теоретичний характер. Специфіка сучасного наукового знання нерозривно пов'язана з практикою й особливо з професійною діяльністю людини, які не виключають випадковості, і часто буденну та наукову свідомість розділяють за цими ознаками. У буденній свідомості відбувається в основному лише констатація явищ, предметів діяльності людини, а наукове знання досліджує закономірності, відрізняючись високою пояснювальною здібністю.

Зв'язок наукової та буденної свідомості виявляється, у першу чергу, в історичному розвитку наукової свідомості. Наукове знання включається в буденну свідомість як готовий елемент для засвоєння. Взаємозв'язок повсякденно-практичного та емпіричного наукового знання – найбільш очевидний, наочний зріз взаємин буденної та наукової свідомості у зв'язку з тим, що мала теоретичність наукового емпіричного знання в будь-якому випадку зближує його зі знанням буденним [23].

Розрізнення буденної та наукової свідомості в контексті нашої роботи означає, що одна й та сама предметна сфера може утворювати достатньо значущі і стійкі конструкти як у буденній, так і в науковій свідомості. Ю. М. Швалб вважає свідомість такою цілісністю, яка є внутрішньо диференційованою, структурно та композиційно оформленою і може змінюватися, відображаючи світ і одночасно породжуючи його. Науковець розвиває ідею цілепокладаючої свідомості. На його думку, через цілепокладаючу свідомість особистість одержує можливість діяльній організації своїх взаємин зі світом; свідомість існує як протікання трьох взаємопов'язаних процесів: споглядання, мислення та відображення [23].

На думку Н. Ф. Шевченко, центральною ланкою свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [24]. Т. М. Титаренко розуміє свідомість як особливий вид мислення, яке оперує не окремими категоріями, а цілими смисловими утвореннями, котрі органічно поєднують у собі раціональне та емоційне тлумачення [18]. В. В. Столін вказує, що свідомості властиве активне й цілеспрямоване ставлення людини до навколишньої дійсності, яке формується у процесі суспільної праці [17, с. 86].

К. О. Абульханова вважає, що свідомість особистості структурно характеризується наявністю: ієрархії цінностей; уявлень; поглядів; переконань; мотивів; які проявляються у вчинках і поведінці моментів раціонального та емоційного [1]. Г. В. Акопов виділяє у структурі свідомості уявлення, поняття, знання, переконання, ціннісні орієнтації, інтерес до проблем, мотиви, стосунки. Автор відзначає, що свідомість містить переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, волю [2].

Для структурного аналізу свідомості необхідно виявити всі її елементи, їхню взаємозумовленість між собою і зв'язок з цілим. Аналізуючи підходи до визначення свідомості та її структури в нашому дослідженні, ми дотримувалися поглядів О. Ф. Бондаренка щодо структури свідомості як вищої форми психічного відображення. По-перше, це сукупність знань про навколишній світ, отже, у структуру свідомості входять пізнавальні психічні процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По-четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці і часі. Усі ці чотири

компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно-смыслову й орієнтування [4].

На рис. 1 подано загальні структурні компоненти свідомості. Когнітивний компонент є фундаментом, на якому ґрунтується світогляд людини з її переконаннями, ціннісними орієнтаціями, інтересами.

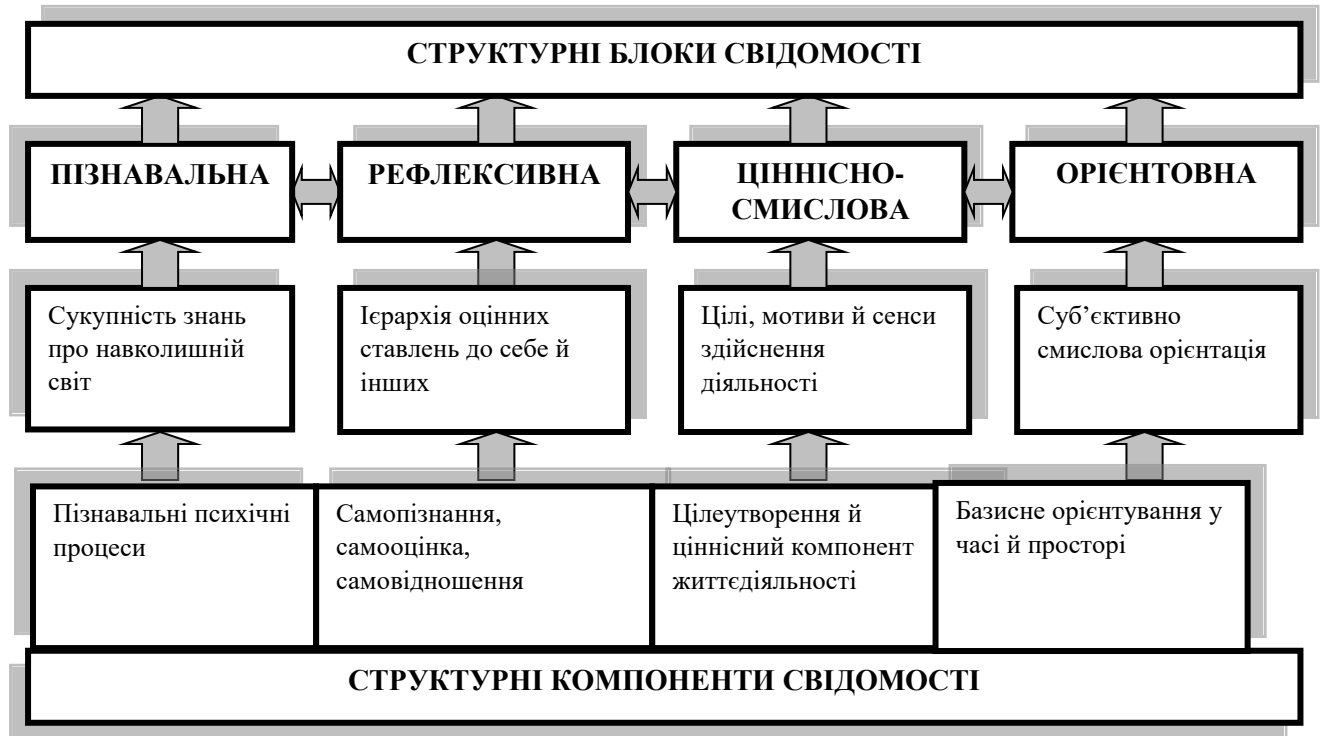

Рис. 1. Теоретична структура свідомості

Розглядаючи людину як небаїду до оточуючих, ряд дослідників звернули увагу на моральні цінності, які дають людині установку реалізації духовної культури. Поєднання цінностей і ідеалів є основою та фундаментом для формування особистості у суспільстві.

С. Л. Рубінштейн [16] першим вказав на взаємозв'язок мотивів та характерологічних властивостей індивіда у своїй концепції кільцевої залежності між психічними властивостями особистості та її діяльністю. Відповідно до даної концепції у діяльності особистості (праця, навчання) її психічні властивості «не тільки виявляються, але й формуються». Автор вважає, що за «кільцевою» залежністю між характером і поведінкою розкривається така ж залежність між характерологічними властивостями і свідомістю, зокрема, таким її компонентом, як мотив. Саме через мотив і у мотиві відкриваються шляхи для дійсного активного формування характеру.

Емоційний компонент свідомості є своєрідною внутрішньою мірою сприйнятливості особистості, виявлення її здатності переживати глибоке задоволення у зв'язку з поведінкою, в якій реалізуються норма або переживання незадоволення, обурення, коли ці норми порушуються.

У структурі свідомості «емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження тому, що в ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до норм та вимог, емоційно-чуттєве відображення еволюційно передуює когнітивно-абстрактному» [5, с. 21]. Усі структурні компоненти свідомості функціонують як єдине ціле: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим та емоційним компонентами.

Відомо, що самосвідомість є особливою формою свідомості. Вона відображає рівень розвитку свідомості та її спрямованість, а тому самосвідомість слід розглядати як невід'ємний структурний компонент особистості.

Дослідження самосвідомості особистості (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Дж. Келлі, І. С. Кон, К. Роджерс, В. М. Соколов, В. В. Столін, П. Р. Чамата, К. Шнайдер та ін.) дають підставу розглядати її як важливий структурний компонент особистості. І. С. Кон спробував виробити синтез філософських, соціально-психологічних, історико-культурних аспектів проблеми самосвідомості. Він дав наступне визначення самосвідомості: «Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називається самосвідомість» [10, с. 103]. Уявлення індивіда про самого себе складається в уявний образ «Я». Розвиваючи цю думку, дослідник стверджує, що «самосвідомість – усвідомлення себе як деякої стійкої, більш-менш певної одиниці, яка зберігається незалежно від змінних ситуацій (усвідомлення своєї ідентичності)» [7, с. 97].

У дослідженнях О.С. Цокур самосвідомість визначається як «вище вираження свідомості у людини як члена суспільства, спрямоване на саму себе» [20, с. 57]. І. І. Чеснокова, виділяючи психологічний аспект самосвідомості, вказує на те, що він передбачає, перш за все, розкриття «специфіки свідомості і самосвідомості як особливих феноменів особистості, їх здатності регулювати і саморегулювати поведінку і діяльність особистості на різних рівнях її розвитку». Самосвідомість, стверджує автор – це «ставлення особистості до усвідомлених сторін її внутрішнього світу» [22, с. 36–48].

У витоків вивчення проблеми самосвідомості стояв П. Р. Чамата [21]. Самосвідомість дослідник визначав як усвідомлення людиною себе самої та свого ставлення до зовнішнього світу, ставлення до інших людей. Механізми саморегуляції вивчаються ним як вияв внутрішньої самоактивності особистості.

П. Р. Чамата, вивчаючи структуру самосвідомості, звернув увагу на такі аспекти психологічної діяльності людини як пізнавальна, мотиваційна, емоційно-вольова. Автор стверджує, що на розвиток самосвідомості впливають саморегуляція, самоконтроль самооцінка самодисципліна, самоповага, самоаналіз, самозадоволення та інші.

Більшість дослідників єдині в тому, що самосвідомість визначає рівень самоорганізації індивіда, принципи його поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження. Безумовно, основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що у людини безліч власного «Я», які об'єднуються в уявний образ «Я». Структуру образу «Я» становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших.

Окрім образу «Я», у структурі самосвідомості можна виділити наступні компоненти: цінності, ідеали, рівень вимог, уявлення про способи самооцінювання. Виходячи з того, що названі компоненти є особистісними утвореннями, можна стверджувати, що проблема формування самосвідомості набуває особливого значення при включенні людини у професійно-трудова діяльність. А самосвідомість особистості професіонала, особистісні утворення є ядром свідомої регуляції його поведінки і діяльності.

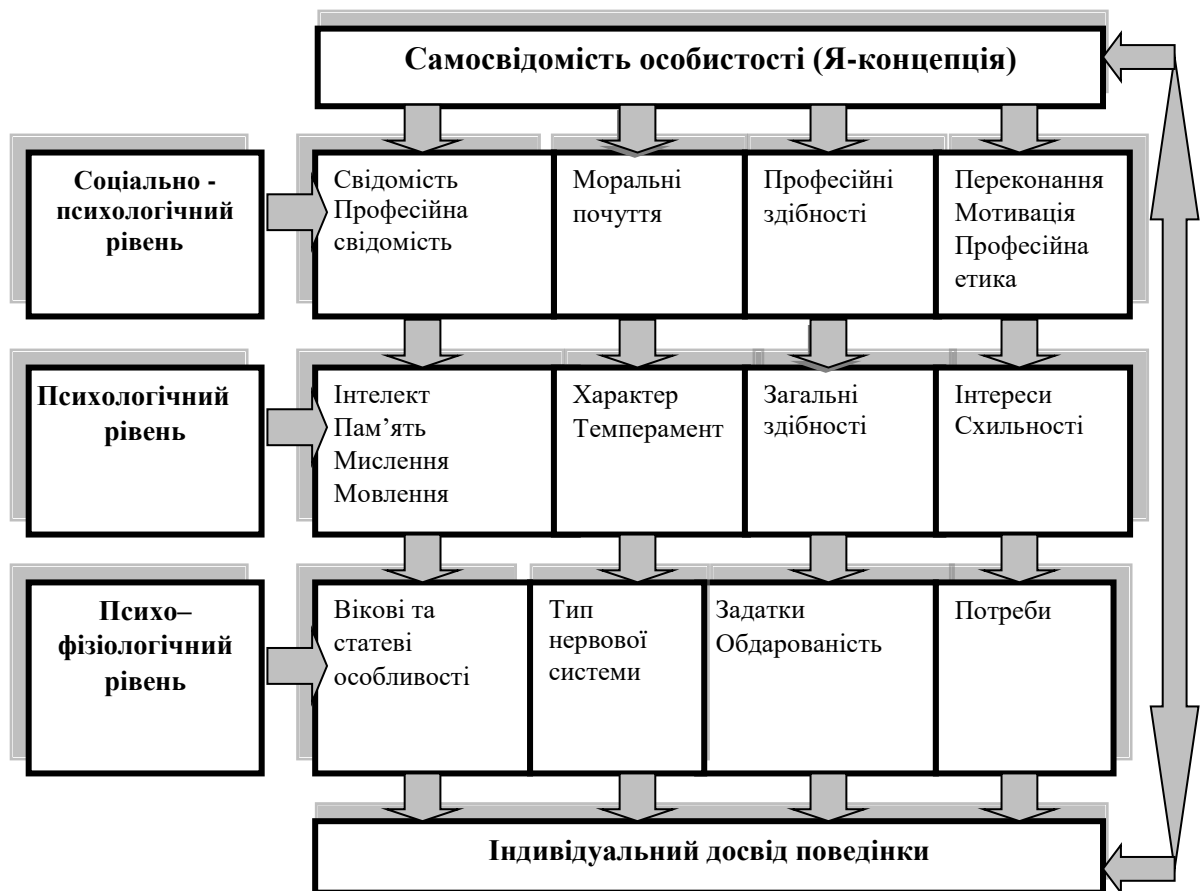
Підвищення ролі «людського чинника» в сучасних соціально-економічних умовах сприяло акцентуванню уваги дослідників на питаннях самосвідомості. Цим обумовлена поява ряду наукових психологічних досліджень, пов'язаних з різними аспектами проблеми самосвідомості (Б. Ф. Ломов [12], В. Ф. Петренко [15], В. В. Столін [17]). Результати наукових досліджень дозволяють дійти висновку, що при відповідному рівні розвитку самосвідомості діяльність людини буде продуктивнішою, а це, у свою чергу, сприятиме вищому зростанню і формуванню позитивної особистісної Я-концепції.

Інтегральним утворенням фахівця є, перш за все, процес його самосвідомості, за допомогою якої він пізнає себе і ставиться до себе як до суб'єкта праці й конкретної діяльності, особистості та індивідуальності.

Самореалізація розглядається як здійснення індивідуальних і особистісних можливостей «Я» за допомогою власних зусиль, а також співпраці з іншими людьми. Самореалізація відіграє найважливішу роль протягом усього життєвого шляху особистості, визначаючи його в цілому. Умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де реальний образ світу й образ «Я» врівноважуються через адекватну самооцінку.

Ці теоретичні підстави дозволяють представити відповідну схему багаторівневої психологічної організації особистості, в якій свідомість належать до вищого соціально-психологічного рівня розвитку особистості і посідають певне місце в ієрархічній структурі індивідуальності (рис. 2).

Самооцінка певною мірою обумовлює визначення соціальної адаптації особистості, є регулювальником поведінки і діяльності. Формування адекватної самооцінки можливе на основі самопізнання. Здатність до самопізнання реалізується за допомогою сприйняття й осмислення своєї поведінки, дій, переживань, результатів діяльності. У самопізнанні співвідносяться мотиви і вчинки, одні бажання та прагнення з іншими. У результаті особистість самовизначається, виділяє для себе найбільш значущі потреби, відкриває своє «Я». Самопізнання виконує «регулюючу функцію, пов'язану з самовдосконаленням й пошуком сенсу життя» [3, с.116].

Рис. 2. Багаторівнева психологічна організація особистості (за Б. Г. Ананьєвим, Б. Ф. Ломовим)

Діяльність викладача вищої школи має високий рівень соціальної значущості, оскільки суспільство покладає на нього два важливі та взаємопов'язані завдання:

збереження і примноження культурної спадщини суспільства; соціалізація особистості на етапі її професійного формування.

Таким чином, розглянувши теоретичні підходи до проблеми свідомості особистості, запропонувавши власне бачення суті цього поняття можна зробити висновок, що це складна багатокомпонентна характеристика особистості. На нашу думку, розглянути свідомість викладача вищої школи можливо лише на основі розкриття її змісту, структури та дефініцій. Це обумовлює глибше вивчення свідомості викладача в діяльності.

Найважливішими компонентами у структурі свідомості вітчизняні вчені виділяють: пізнавальний, ціннісно-смысловий, рефлексивний та орієнтований компоненти, які знаходяться у тісній взаємодії і дають особистості цілісне відображення об'єктивної дійсності і впливають на соціально-психологічний рівень розвитку його особистості. Отже, ми можемо подати зміст свідомості особистості викладача, як специфічну форму суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, в яку включається він сам і що впливає на його дії і стани. В цьому аспекті слід приділити увагу таким ключовим функціям свідомості як відображальна, породжувальна (творча, креативна), регулятивно-оцінна, рефлексивна, духовна та соціокультурна.

Важливішим структурним компонентом особистості викладача є його самосвідомість, яка допомагає йому усвідомлювати себе як суб'єкта діяльності. Уявлення викладача про самого себе складає образ «Я», структуру якого становлять компоненти: «Я – реальне», «Я – ідеальне», «Я – минуле» та інші.

Самосвідомість, як складне психологічне утворення, є нерозривною єдністю когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів. Внутрішній і зовнішній світ відображаються в свідомості особистості, яка містить дві складові: одна з яких спрямована на зовні, а інша відображає внутрішню сутність самої особистості на споглядання себе, свого духовного світу [17]. В. М. Мясіщев виділяє у відносинах особистості «емоційну», «оцінну» і «поведінкову» сторони. У його трактуванні, емоційний компонент сприяє формуванню емоційного ставлення особистості до усього, що її оточує, у т. ч. і самої себе. Оцінний компонент сприяє сприйняттю й оцінці об'єктів середовища, людей і самого себе. Поведінковий компонент сприяє здійсненню вибору стратегій і тактик поведінки особистості стосовно значущим (цінним) для неї об'єктів середовища, людей і самого себе [14].

Таким чином, аналіз теоретичних підходів до проблеми свідомості показав, що це складна, багатокомпонентна характеристика особистості. У дослідженні визначені підходи до розуміння проблеми розвитку свідомості особистості викладача, обґрунтовані дефініція, зміст, структура її, розроблена теоретична модель структури свідомості та обґрунтована багаторівнева психологічна організація особистості. Доведено, що самосвідомість особистості викладача визначає рівень самоорганізації його, принципи поведінкової саморегуляції, самопобудови і самоствердження. Перспективами подальшого дослідження є розробка програми розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача та шляхи їх реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Психологія та свідомість особистості. Проблеми методології, теорії та дослідження реальної особистості. В.: НВО МОДЕК, 1999. 216 с.
2. Акопов Г. В. Проблеми свідомості в психології: навч. допомога. М.: Вид-во МПСІ; В.: Вид-во НВО МОДЕК, 2004. 232 с.
3. Ананьєв Б. Г. Вибрані психологічні праці: у 2 т. М.: Педагогіка, 2000.

4. Бондаренко О. Ф. Основи психології. Підручник для студентів гуманітарних вишів. Київ: Освіта України, 2009. 328 с.
5. Бучек Л. І. Аналіз емоційної стійкості як прояву особливостей саморегуляції особистості: дис... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 1993. 111 с.
6. Василюк Ф. Є. Психологія переживання. М.: МДУ, 1984. 196 з.
7. Вачков І. В. Введення у тренінгові технології. Психологічне супроводження вибору професії. М.: Вісь-89, 1998. 224 с.
8. Виготський Л. С. Психологія розвитку людини. М.: Вид-во Сенс; Ексмо, 2005. 136 с.
9. Зінченко В. П. Психологічні засади педагогіки. М.: Гардаріки, 2003. 275 с.
10. Кон І. С. У пошуках себе: особистість та її самосвідомість. М.: Політвидав, 1984. 335 с.
11. Леонтьєв О. М. Діяльність. Свідомість. Особистість. М.: Сенс; Видавничий центр «Академія», 2004. 352 с.
12. Ломов Б. Ф. Методологічні та теоретичні проблеми психології. М.: Наука, 1999. 350 с.
13. Лурія А. Р. Мова та свідомість. Р.: Фенікс, 1998. 416 с.
14. М'ясищев В. М. Свідомість як єдність відображення дійсності та ставлення до неї людини. Проблеми свідомості. Психологія свідомості: хрестоматія / укл. Л. В. Кулікова. СПб., 2001. 480 с.
15. Петренко В. Ф. Багатомірна свідомість: психосемантична парадигма. М.: Новий хронограф. 2010. 238 с.
16. Рубінштейн С. Л. Буття та свідомість. Людина і світ. СПб., 2003. 512 с.
17. Столін В. В. Самосвідомість особистості. М.: МДУ, 1983. 286 с.
18. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування. Київ: Главник, 2004. 96 с.
19. Філософія. Енциклопедичний словник. М.: Гардаріка, 2005. 1072 с.
20. Цокур О. С. Категорія педагогічної свідомості в теорії та практиці професійної підготовки вчителя: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01; 13.00.04. Южно-Українська держ. ун-т ім. К.Д. Ушинського. 1998. 269 с.
21. Чамат П. Р., Боришевський М. Й. Педагогічний словник / за ред. члена АПН України М. Д. Ярмаченко. Київ, 2001. 485 с.
22. Чеснокова І. І. Проблема самосвідомості у психології. М.: Наука, 1977. 144 с.
23. Швалб Ю. М. Цілюща свідомість (психологічні моделі та дослідження). Київ: Міленіум, 2003. 152 с.
24. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія.* 2005. № 14. С. 98–106.
25. Linke R. D. Some Principles for Application of Performance indicators in Higher Education. *Higher Education Management.* 1992. № 4. P. 194–203.
26. Schneider Kirk J., May Rollo. *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective.* McGraw Hill, Inc., 1995. 330 p.
27. Simonton C., Simonton S. *Getting Well Again.* Los Angeles, 1978. 268 p.
28. Stenberg R. J. *Metaphor of mind.* N.Y.: Cambridge University Press, 1990. 286 p.

REFERENCES

1. Abulkhanova, K. A. (1999). *Psikhologiya i soznanie lichnosti. Problemy metodologii, teorii i issledovaniya realnoy lichnosti.* V.: NPO MODEK [in Russian].
2. Akopov, G. V. (2004). *Problemy soznaniya v psihologii: Ucheb. posobie.* M.: MPSI Publishing House; V.: NPO MODEK Publishing House [in Russian].
3. Ananyev, B. G. (2000). *Izbrannyye psihologicheskie trudy: v 2 t.* M.: Pedagogy [in Russian].

4. Bondarenko, A. F. (2009). *Osnovyi psihologii. Uchebnik dlya studentov gumanitarnykh vuzov*. Kyiv: Education of Ukraine [in Russian].
5. Buchek, L. I. (1993). *Anallz emotsiynoyi stiykosti yak proyavu osoblivostey samoregulyatsiyi osobistosti. Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Vasilyuk, F. E. (1984). *Psihologiya perezhivaniya*. M.: Moskva State University [in Russian].
7. Vachkov, I. V. (1998). *Vvedenie v treningovyye tehnologii. Psihologicheskoe soprovozhdenie vyibora professii*. M.: Axis-89 [in Russian].
8. Vygotsky, L. S. (2005). *Psihologiya razvitiya cheloveka*. M.: Izd-vo Smysl; Exmo [in Russian].
9. Zinchenko, V. P. (2003). *Psihologicheskie osnovy pedagogiki*. M.: Gardariki [in Russian].
10. Kon, I. S. (1984). *V poiskah sebya: Lichnost i ee samosoznanie*. M.: Politizdat [in Russian].
11. Leontev, A. N. (2004). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost*. M.: Smyisl; Izdatelskiy tsentr «Akademiya» [in Russian].
12. Lomov, B. F. (1999). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii*. M.: Nauka [in Russian].
13. Luriya, A. R. (1998). *Yazyk i soznanie*. Rostov-on-Don: Phoenix [in Russian].
14. Myasishev, V. N. (2001). *Soznanie kak edinstvo otrazheniya deystvitelnosti i otnosheniya k ney cheloveka. Problemy soznaniya. Psihologiya soznaniya: hrestomatiya*. SPb.: Piter [in Russian].
15. Petrenko, V. F. (2010). *Mnogomernoe soznanie: psihosemanticheskaya paradigma*. M.: izd. Novyyi hronograf [in Russian].
16. Rubinshteyn, S. L. (2003). *Bytie i soznanie. Chelovek i mir*. Pb.: Piter [in Russian].
17. Stolin, V. V. (1983). *Samosoznanie lichnosti*. M.: Moskva State University [in Russian].
18. Titarenko, T. M. (2004). *Krizove psihologichne konsultuvannya*. Kiyiv: Glavnik [in Russian].
19. *Filosofiya. Entsiklopedicheskiy slovar*. (2005). M.: Gardarika [in Russian].
20. Tsokur, O. S. (1998). *Kategoriya pedagogicheskogo soznaniya v teorii i praktike professional'noy podgotovki uchitelya. Doctor's thesis* [in Russian].
21. Chamata, P. R., Borishevskiy, M. (2001). *Pedagogichniy slovnik / red. dlysnogo chlena APN Ukrayini M.D. Yarmachenka*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Chesnokova, I. I. (1977). *Problema samosoznaniya v psihologii*. M.: Nauka [in Russian].
23. Shvalb, Yu.M. (2003). *Tselepolagayushee soznanie (psihologicheskie modeli i issledovaniya)*. Kiev: Millenium [in Russian].
24. Shevchenko, N. F. (2005). *Profeslyna svIdomIst : spetsifika psihologichnogo yavischa Psihologiya. Visnik Harkivskogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu Im. G. S. Skovorodi. Psychology, 14, 98–106*. [in Ukrainian].
25. Linke, R.D. (1992). *Some Principes for Appilication of Performance indicators in Higher Edukation. Higher Edukation Management, 4, 194–203*.
26. Schneider, Kirk J., May, Rollo. (1995). *The Psychology of Existence: an integrative, clinical perspective*. McGrow Hill, Inc.
27. Simonton, C., Simonton, S. (1978). *Getting Well Again*. Los Angeles.
28. Stenberg, R.J. (1990). *Metaphor of mind*. NY: Cambridge University Press.

Бібліографічний опис для цитування:

Гульбс О. А., Лантух І. В. Проблема розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 17–27.